

Naslovnica: *Južni ovrtničar* (*Cynurus chalybeus*).

Foto: Tom Turk

Proteus

Izbhaja od leta 1933

Mesečnik za *poljudno naravoslovje*

Izdajatelj in založnik:

Priradoslovno društvo Slovenije

Odgovorni urednik:

prof. dr. Radovan Komel

Glavni urednik: dr. Tomaž Sajovic

Uredniški odbor:

Janja Benedik

prof. dr. Milan Brumen

dr. Igor Dakskobler

asist. dr. Andrej Godec

akad. prof. dr. Matija Gogala

dr. Matevž Novak

prof. dr. Gorazd Planinšič

prof. dr. Mihael Jožef Toman

prof. dr. Zvonka Zupanič Slavce

dr. Petra Draskovič Pelc

<http://www.proteus.si>

priradoslovno.drustvo@gmail.com

© Priradoslovno društvo Slovenije, 2019.

Vse pravice pridržane.

Razmnoževanje ali reproduciranje celote ali posameznih delov brez pisnega dovoljenja izdajatelja ni dovoljeno.

Lektor: dr. Tomaž Sajovic

Oblikovanje: Eda Pavletič

Angleški prevod: Andreja Šalomon Verbič

Priprava slikovnega gradiva: Marjan Richter

Tisk: Trajanus d.o.o.

Svet revije Proteus:

prof. dr. Nina Gunde - Cimerman

prof. dr. Lučka Kajfež - Bogataj

prof. dr. Tamara Lab - Turnšek

prof. dr. Tomaž Pisanski

doc. dr. Peter Skoberne

prof. dr. Kazimir Tarman

Proteus izdaja Priradoslovno društvo Slovenije. Na leto izide 10 števil, letnik ima 480 strani. Naklada: 1.600 izvodov.

Naslov izdajatelja in uredništva: Priradoslovno društvo Slovenije, Poljanska 6, 1000 Ljubljana, telefon: (01) 252 19 14.

Cena posamezne številke v prosti prodaji je 6,00 EUR, za naročnike 5,00 EUR, za upokojene 4,20 EUR, za dijake in študente 4,00 EUR.

Celoletna naročnina je 45,00 EUR, za upokojene 37,00 EUR, za študente 35,00 EUR. 9,5 % DDV in poštnina sta vključena v ceno.

Poslovni račun: SI56 6100 0001 3352 882, davčna številka: SI 18379222. Proteus sofinancira: Agencija RS za raziskovalno dejavnost.

Proteus (tiskana izdaja) ISSN 0033-1805

Proteus (spletna izdaja) ISSN 2630-4147

Uvodnik

»Z bombo nočem imeti nič!« (Lise Meitner)

Letošnjo Nobelovo nagrado za literaturo je prejel avstrijski pisatelj Peter Handke. Švedska akademija mu jo je namenila za njegovo »vplivno delo, ki z jezikovno iznajdljivostjo raziskuje obrobje in specifičnost človekove izkušnje«, je zapisala v utemeljitvi. Nagrada je v svetu sprožila val zgražanja in ogorčenja. Handke je namreč v vojnah v nekdanji Jugoslaviji zagovarjal in podpiral srbsko politiko Slobodana Miloševića in Radovana Karadžića, zanikal in relativiziral genocid v Srebrenici, pokole v Sarajevu pa pripisoval muslimanom. Filozof Slavoj Žižek ga je označil za »apologeta vojnih zločinov«. Ni bil edini ... Odločitev Nobelovega odbora za literaturo je njegova članica Rebecka Kärde branila z besedami: »Ko smo nagradili Handkeja, smo zagovarjali, da naloga književnosti ni potrjevanje in reproduciranje tistega, kar ima družba za moralno pravilno. [...] Handke absolutno zasluži nagrado.«

Odločitev Švedske akademije in kasnejši odzivi članov Nobelovega odbora na kritike odločitve porajajo vrsto zelo resnih vprašanj: Je mogoče ločiti Handkeja umetnika od Handkeja »apologeta vojnih zločinov« v nekdanji Jugoslaviji?

Ali bolj splošno: Je umetnost res mogoče »ne-produšno« ločiti od umetnikovih političnih, moralnih, poklicnih in še kakšnih drugih odločitev in ravnanj v življenju – z eno besedo: od umetnikovega življenja? In še nekoliko drugače: Ali je umetniške stvaritve res mogoče iztrgati iz konkretnih družbenih in zgodovinskih okoliščin, v katerih so bile ustvarjene? Švedska akademija trdi, da je to mogoče: Handkeja je nagradila zgolj zaradi »estetskosti« njegovih del, njegovo politično podporo Srbom v jugoslovanskih vojnah pa je mirno spregledala. »Vrhunska« umetnost je tako postala »izgovor« za večja ali manjša barbarstva njenih ustvarjalcev. Odločitev zrcali zgodovinsko pogojeno razumevanje umetnosti, ki ga je Rastko Močnik v besedilu *Prelomne umetnostne prakse* (izšlo je leta 2007 v njegovi knjigi *Veselite v gledanju*) imenoval »tradicionalno noveško, moderno, to je kapitalistično«. V novem veku, ki ga zaznamuje kapitalistična gospodarsko-družbena ureditev, se je umetnost avtonomizirala, kar pomeni, da se je ločila od svojega družbeno-zgodovinskega konteksta. Umetnost se zdaj kaže kot neodvisna od svojih družbenih in zgodovinskih okoliščin in tako jo ljudje tudi dojemajo (Rastko

Močnik: *V umetnosti se sedanost začne leta 1917*, v: *Studije savremenosti*). Umetnost je postala larpurlartistična, sama sebi namenjena ...

V novem veku pa se je – kot vse ostale človekove dejavnosti – avtonomizirala tudi znanost. Lep primer so spori med astronomi in oblastmi ter avtonomnimi prebivalci Havajev, povezani z gradnjo Tridesetmetrskega teleskopa na staroselski sveti gori Mauni Kei, o čemer sem pisal v zadnjih dveh uvodnikih. Michael Bolte, eden od direktorjev Tridesetmetrskega teleskopa in profesor astronomije na Kalifornijski univerzi v Santa Cruzu, je avtonomni položaj znanosti izrazil na presunljivo jasn način: astronomija je čista »intelektualna dejavnost«, ki streže le enemu samemu namenu: človekovi želji po spoznavanju neznanega. Abby Starr Herhold je v svojem magistrskem delu *Havajski Tridesetmetrski teleskop. Gradnja največjega teleskopa na svetu v svetem templju* (2015) Boltejevo izjavo komentirala z besedami: »V tej ‚zgodji intelektualni dejavnosti‘ se astronomija ločuje od Zemlje. Ta ločitev je dobesedna – teleskopi na Zemlji so usmerjeni v vesolje – in prenesena – kraji in ljudje, ki živijo tam, so manj pomembni kot naj-novejša znanstvena odkritja. Astronomi se ne zavedajo ali pa jih, kot bi nekateri dejali, niti ne zanima, kako njihova dejavnost prizadeva sveto goro Mauno Keo in ljudi, ki jo želijo zavarovati.« Podobno kritiko astronomov lahko preberemo tudi v tožbi, ki jo je leta 2002 Urad za Havajske zadeve vložil proti Nasi in Havajski univerzi zaradi gradnje šestih manjših teleskopov ob obeh Keckovih teleskopih na Mauni Kei: »Ko astronomi strmijo v daljne zvezde, ne vidijo tistega, kar je pred njihovimi očmi: neponovljivih kulturnih in naravnih vrednot Maune Kee.« **Eden od bolj škandaloznih primerov avtonomizacije, »totalitarizacije« in »mitologizacije« novoveške znanosti** (ta je zdaj najvišja in »edina«, ekskluzivna oblika vedenja, ki jo je Bacon zavil še v mitološki ovoj): »Človeški rod si mora povrniti *gospstvo* nad naravo, ki mu ga je [v *Bibliji*] dodelil Bog [...]«.« je prav gotovo elektronska pošta ugledne ameriške astrofizičarke Sandre Faber (1944-): »Dragi prijatelji: Tridesetmetrski teleskop je v težavah, napada ga horda avtohtonih prebivalcev Havajev, ki lažejo o [škodljivih] vplivih projekta na gori in ogrožajo varnost osebja teleskopa.«

Novoveška avtonomizacija je s seboj prinesla fetišistično oboževanje rezultatov (umetniških del, znanstvenih odkritij in tako dalje). Rezultati, ki so sicer vedno družbeni proizvodi (»Če sem videl dlje, sem zaradi tega, ker sem stal na ramenih velikanov,« je zapisal Isaac Newton), se »odlepajo« od ustvarjalcev in konkretnih

družbenih in zgodovinskih okoliščin, v katerih so nastali, se s tem »postvarijo«, »reificirajo«, in začnejo živeti svoje »življenje«. Posledica »osamosvajanja« rezultatov je, da so »na milost in nemilost« izročeni kateri koli uporabi. In tudi zlorabi.

Poučen zgled za to je jedrska cepitev, ki jo je leta 1938 – skupaj z nemškim kemikom Otom Hahnom, Fritzem Strassmannom in Ottom Frischem – odkrila in teoretsko utemeljila avstrijsko-švedska fizičarka Lise Meitner (1878–1968). Odkritje je bilo objavljeno v začetku leta 1939 (mimogrede: Nobelovo nagrado za odkritje je leta 1944 brez kančka slabe vesti užival le Otto Hahn). Tako rekoč v trenutku je vznemirilo vrhunske fizike, ki so tedaj živeli v Združenih državah Amerike – Nielsa Bohra, Lea Szilarda, Edwarda Tellerja, Eugena Wignerja, Enrica Fermija, Alberta Einsteina in druge. Dobro so razumeli, da odkritje med drugim omogoča tudi razvoj smrtonosnega orožja – atomske bombe. Szilard se je po posvetovanju s Tellerjem in Wignerjem odločil napisati pismo, ki ga je podpisal Einstein, in ga 2. avgusta 1939 poslati predsedniku Združenih držav Amerike Franklinu D. Roosevelt. V njem je Szilard izrazil bojazen, da bi Nemci lahko razvili atomsko bombo, in predlagal, da Združene države zasnujejo svoj lastni jedrski program. Roosevelt se je strinjal s predlogom in začel se je *Projekt Manhattan*. K projektu je bila povabljen tudi Lise Meitner, ki je povabilo s prezirom zavrnila: »Z bombo nočem imeti nič!« Plazu, ki ga je sprožilo njeno odkritje, pa ni bilo mogoče več ustaviti. Odkritje jedrske cepitve se je »osamosvojilo«, »ni hotelo imeti več nič« z Meitnerjevo. Posledica »osamosvojitve« je bila strahotna. Prebivalci Hirošime in Nagasakija so dobesedno izpareli v nenadzorovani jedrski verižni reakciji ... Meitnerjeva je bila popolnoma pretresena, Einstein je celo dejal, da je bilo njegovo zavzemanje za jedrsko bombo v pismih Rooseveltu njegova največja napaka v življenju, globoko presunjeni pa so bili tudi znanstveniki, ki so prostovoljno sodelovali v *Projektu Manhattan*. Toda obžalovanja ne morejo več obuditi žrtev, v kapitalizmu je namreč rezultate znanstvenih odkritij prav zaradi njihove »osamosvojitve« od ustvarjalcev in okoliščin, v katerih so nastali, vedno mogoče tako ali drugače tudi zlorabiti.

Vprašanje, ki se danes zastavlja kot nujno, je eno samo in edino: kako naj umetnost in znanost razrušita svoje »slonokoščene stolpe avtonomije«, z drugimi besedami, kako naj neposredno posežeta v zgodovino in začneta graditi boljši, bolj človeški »jutri«?

Tomaž Sajovic